

Over de ‘wolle-laecken-volmolen’ en andere werkplaatsen van de Goudse lakennijverheid, 1315-1679

Leon Mijderwijk

Dit artikel is opgezet als een denkbeeldige tocht langs de werkplaatsen die verband houden met de Goudse lakennijverheid. Denkbeeldig, aangezien nog slechts enkele materiële overblijfselen zichtbaar zijn. In de Middeleeuwen en de Vroege Nieuwe Tijd was de textielnijverheid echter van grote omvang en van groot belang voor de stad. Dankzij archiefonderzoek en de archeologie zijn de laatste decennia talrijke sporen boven de grond gekomen die bijdragen tot een beter inzicht in de Goudse lakengeschiedenis.

Het artikel begint met een schets van de lakennijverheid qua organisatie en qua werkzaamheden. Daarna volgt de beschrijving van de Goudse werkplaatsen. De afbakening in tijd is gebaseerd op concrete gebeurtenissen: van de eerste vermelding van een vollersgilde (1315) tot de verhuur van de volmolen aan de Punt als papiermolen (1679).

Thuiswevers en kruikenzeikers

De lakennijverheid is van oudsher een huisnijverheid. Tot de Industriële Revolutie in de achttiende, negentiende eeuw was de textielsector ondergebracht in kleine werkplaatsen waar de ambachtsman ook huisde. Om een beeld te vormen van zo'n 'werkhuis', geven schilderijen zoals dat van Adriaen van Ostade (1610-1685) een indicatie. Eveneens illustrerend zijn de gereconstrueerde wevershuizen zoals die te zien zijn in het archeologische themapark Archeon in Alphen aan de Rijn. Daar wordt duidelijk dat de ambachtsman ook winkelier was. Voor de werkplaats bevindt zich aan de straatkant de uitklapbare 'etalage' waar de koopwaar aangeprezen werd. De ruimte die het weefgetouw inneemt ten aanzien van de geringe leefruimte zou volgens de huidige werknemersorganisaties vast niet door de beugel kunnen.

Weversinterieur. Schilderij van Adriaen van Ostade.

In de wevershuizen wijst niets op een absolute scheiding tussen leven en werken. Het maken van laken was een aangelegenheid waaraan iedereen kon meewerken. De bijdrage kon al worden bepaald door de kleine behoefte in de pot te doen. Van de urine van deze 'kruikenzeikers' werd dankbaar gebruik gemaakt bij het vollen.¹ Ook kunnen we denken aan het spinnen van de wol door de vrouw(en) des huizes. In eerste instantie was de huisnijverheid bedoeld voor eigen gebruik. Toen de lakennering echter een commerciële aangelegenheid werd, ondervonden de handelaren concurrentie van deze huisvlijt. In een Goudse keur, een verordening uit 1391, werd een verbod opgelegd om laken te verkopen. 'Tot haer selfs draghen of dat zijd binnen haer selfs huus meenen te besyghen' was geen probleem, maar op verkoop stond een boete van drie pond.² Deze maatregel diende om handelaren te beschermen. Eenzelfde dreiging voor de kooplieden ging soms uit van kloosters waar de zusters onder de marktprijs arbeid leverden. Zo werd in een Gouds klooster wol gesponnen voor rekening van Leiden.³ De Leidse spinsters konden zeker niet voor die prijs hun werk leveren. Aan het eind van de zestiende eeuw werden ook de wezen in het Aalmoezeniershuis aan de

Spieringstraat aan het weven gezet.⁴

Van schapenvacht tot laken

Het vervaardigen van laken is een lang en ingewikkeld proces. In dit artikel komen slechts enkele bewerkingen uitgebreid ter sprake. Om een beeld te schetsen van het traject van schapenvacht tot laken volgt hier het productieproces.

- Inkoop wol of vacht.
- Ploten: scheren van de vacht.
- Wol sorteren en wassen. Eventueel vlaken; bij het vlaken wordt de wol geslagen om vuil en korte vezels te verwijderen.
- Wol verven (dit is de beste manier van verven, iedere vezel wordt gekleurd).
- Kammen of kaarden. Bij het kaarden worden houten plankjes met metalen pinnen met de wol ertussen over elkaar gehaald om te ontwarren en te reinigen.
- Spinnen om van de losse wol draden te maken waarna het gehaspeld (opwinden van het draad) wordt.
- Weven: door vele draden rechthoekig te kruisen ontstaat een stof.
- Noppen om oneffenheden te verwijderen.
- Verven van de stof (eventueel).
- Vollen, het stampen op vochtig laken om het weefsel een vastere structuur te geven.
- Ruwen (is kaarden) waardoor stof zachter aanvoelt. De stof houdt warmte vast.
- Opramen. Door het vollen was het laken gekrompen; door het op ramen te spannen wordt het op goede lengte gebracht.
- Droogscheren; scheren van uitstekende vezeleinden.
- Verkoopklaar maken: glanzen, persen en vouwen.
- Verkoop laken.

Twee opmerkingen moeten bij het schema nog gemaakt worden. Ten eerste: het is de bedoeling om het proces te laten zien. Met voorschriften uit keuren is geen rekening gehouden. Zo werd in 1505 vastgelegd dat 'men binnen der Goude kemmen ende niet kaerden' mocht. De straf loog er niet om, want 'wie binnen der Goude selver kaerde

mitter hant, om gunst off om loon, die verbuerde twee jair die stede.'⁵ Ten tweede, in het schema zijn niet de keuringen aangegeven die nagenoeg na iedere bewerking volgden.

Lakenmarkt te Hertogenbosch met op de voorgrond Sint-Franciscus. Schilderij ca. 1525.

Vaste stek op de markt

De Markt is om twee redenen als belangrijke plaats voor de lakenhandel te noemen. Ten eerste stond hier in de Late Middeleeuwen het wanthuis. Ten tweede werden hier de vruchten geplukt van de vele bewerkingen die het laken had ondergaan. Op de Markt werd het laken omgezet in klinkende munt.

We beginnen met de beschrijving van de laatstgenoemde: de lakenmarkt. Dankzij een verordening uit 1480 krijgen we een goed beeld van hoe de markt er in Gouda uitzag. Vanaf het huis van Gerrit Baerntssoon, vermoedelijk een lakenwerker, op de hoek van de huidige Korte Groenendaal, werden de kramen richting de Sint-Janskerk geplaatst.⁶ Er was een vaste opstelling van handelaren. Allereerst kwamen de Goudse lakenverkopers. Er werd echter onderscheid gemaakt tussen de Gouwenaars die Engelse wol als grondstof voor het laken gebruikten en diegenen die Schotse wol gebruikten. De Engelse wol was kwalitatief beter en de verkopers daarvan

kregen om die reden de beste plaats.⁷ Zij waren de eersten in de rij. Na de Gouvenaars kwamen de Leidse drapeniers. Daarna volgden de koopmannen uit Delft, Dordrecht, Amsterdam, Gorinchem, Schoonhoven, Geertruidenberg, Heusden en 's Hertogenbosch. Anderen moesten hierop aansluiten.⁸ Bergen op Zoom, genoemd naast Heusden, is in de verordening doorgehaald. Het is waarschijnlijk dat kooplieden uit die stad in Gouda een plaats hadden, aangezien Goudse drapeniers in Bergen ook een gereserveerde plaats hadden. De doorhaling is waarschijnlijk van latere datum. De verordening van 1480 was bedoeld voor jaarmarkten, gezien de grote afstanden die door sommige handelaren moesten worden afgelegd. Op gewone marktdagen stonden de vreemde lakenkooplui 'teynden onse poerters stalle and nedereynde.'⁹

Wanthuis en lakenhal

De kans is groot dat bovengenoemde kramen stonden op de grond waarop tot 1361 het eerste wanthuis had gestaan. In een wanthuis (want is stof van laken of wol) hadden drapeniers hun vaste standplaats waar zij hun laken verkochten. Het wanthuis was het hart van de lakenhandel in de stad. Gouda was één van de eerste steden met een wanthuis. Eerdere steden waren ondermeer Beverwijk (1302) en Delft (1316).¹⁰ Het Goudse wanthuis werd vermoedelijk rond het midden van de veertiende eeuw gebouwd. De allesverwoestende stadsbrand van 1361 maakte een einde aan het bestaan van het gebouw dat aan de zuidoostzijde van de Markt, de Oudelle, stond. Het is daarom niet vreemd dat in 1367 het hofstedegeld 'niet aan de heer werd voldaan'.¹¹ Na 1361 moest worden uitgekeken naar een ander onderkomen voor de lakenhandel.

Mogelijk diende het wolhuis tijdelijk als verkoopplaats voor de wantsnijders. Het wolhuis was gevestigd in een deel van de gebouwen aan de noordzijde van de Markt. De stad had de percelen speciaal voor deze bestemming aangekocht. Naast het wolhuis werd de waag gevestigd. De gebouwen stonden op de plaats van de huidige, zeventiende-eeuwse waag.¹²

Een volwaardige vervanging voor het afgebrande wanthuis kwam er in het laatste decennium van de veertiende eeuw. In 1395 kreeg de stad toestemming van de heer, de graaf van Blois, om een hal, wanthuis, raadhuis en vleeshuis te bouwen op het marktveld. De gebouwen moesten bij elkaar geplaatst worden.¹³ In 1398 kwam de bouw klaar. Het wanthuis kwam aan de zuidwestkant van de Markt te liggen, ten noorden van de Korte Groenendaal en evenwijdig aan de Koestraat. In de lakenhal stond ook de 'paerse'. Over deze stok werd het laken uitgehangen om gekeurd te worden,¹⁴ bijvoorbeeld 'om te besien of zij haer lancte hebben'.¹⁵

Hoelang de gebouwen op het marktveld hebben gestaan, is onbekend. Waarschijnlijk is dat er in de tweede helft van de vijftiende eeuw nog delen restten.¹⁶ Mogelijk trof de stadsbrand van 1437 ook het 'economisch centrum' van de stad. De gebouwen, waaronder het wanthuis, waren immers deels uit leem opgetrokken.¹⁷ Herstelwerkzaamheden van leem- en vlechtwerk aan het raadhuis doen vermoeden dat de gebouwen op de Markt in ieder geval nog een tijdje dienst moesten doen. Het raadhuis moest in ieder geval nog bruikbaar blijven totdat het nieuwe stadhuis, centraal op de Markt, gereed

Markt met publieke gebouwen. (Ibelings, Markt en publieke gebouwen, 56).

was. De bouw van het huidige stadhuis begon in 1448. In dit stenen gebouw bevond zich ook de vleeshal. De gebouwen uit de veertiende eeuw werden hierdoor overbodig. De vraag is echter of in het nieuwe stadhuis ook de lakenhandelaren een onderdak vonden. Uitsluiten hoeven we dit idee niet. Het stadhuis van Middelburg werd gelijktijdig met het Goudse stadhuis gebouwd en fungeerde als vleeshal én als lakenhal. G.C. Helbers noemt het niettemin twijfelachtig of er in het nieuwe stadhuis lakens werden gekeurd.¹⁸ Toch lijkt er in de 'Keuren op de Draperie' een aanwijzing te staan dat het stadhuis wel werd bezocht tijdens de keuring. Een 'second opinion' vond namelijk plaats op het stadhuis. Nadat het laken aan het raam 'gewerdeert' was door de waardijns, hechttten zij een lakenlood aan de stof. Daarna 'zal men dieselfde laeckenen brenghen tsafternoens upter stede huys ende men zal se aldaer in een scaele wegghen.' Indien de stof te licht was, kon men het lood 'ofnemen (...), nietteghenstaende howel dat een groet loet ontfanghen heeft in den raem.'¹⁹ Helbers' twijfel lijkt dus ongegrond; het nieuwe Goudse stadhuis heeft wel degelijk een rol gespeeld bij het lakenkeuren.

Verval in de zestiende eeuw?

Het zwijgen over het bestaan van een lakenhal vanaf het eind van de vijftiende eeuw, kunnen we op basis van oudere geschiedschrijving in het licht zien van een tanende lakennijverheid in de late vijftiende eeuw, een teruggang die zich voortzette in de zestiende eeuw. Of er daadwerkelijk sprake was van een duidelijke neergang moet onderzoek nog uitwijzen. J.E.J. Geselschap maakt zich er makkelijk vanaf door de situatie met Leiden te vergelijken waar het slecht ging en op te merken dat het 'in Gouda niet anders geweest zal zijn.'²⁰ Deze veronderstelling is echter te simplistisch. Gelijktijdig aan het verval in Leiden zien we namelijk in steden als Haarlem, Amsterdam en Rotterdam een bloeiperiode van de lakennijverheid. De zestiende eeuw is niet een eeuw van louter verval, ook hierin zaten pieken en dalen.²¹ Om in het geval van Gouda van een recessie te spreken, lijkt niet overeen te komen met de feiten. B. Ibelings vocht deze veronderstelling eerder aan in zijn artikel 'De markten en de publieke gebouwen in het middeleeuwse Gouda'. Hij beroept zich op de zestiende-eeuwse Italiaanse diplomaat Lodovico Guicciardini (1521-1589) die een reis door Holland maakte. Guicciardini schreef over een florerende lakenjaarmarkt in Gouda. Tevens laat Ibelings de cijfers spreken: de lakenaccijns bereikte een hoog niveau. Het ontbreken van een lakenhal schrijft hij toe aan de mogelijkheid dat diverse functies van de hal, zoals keuring en verkoop, in een raamhuis konden plaatsvinden.²²

De onduidelijkheid over de toestand van de zestiende-eeuwse lakennijverheid kent een breuk rond 1580. Tijdens de woelige beginjaren van de Opstand dreef het wapengeweld Vlaamse immigranten naar de Hollandse steden. De tijd van de Nieuwe of Lichte Draperie brak aan. De Nieuwe Draperie kende producten die van een mindere kwaliteit waren dan de middeleeuwse lakens. Dit kwam doordat grovere wol werd gebruikt of doordat in de stof ook katoen, geiten- of kamelenhaar werd verweven. In Vlaanderen vormden deze producten, die aanvankelijk door de plattelandsbevolking werden vervaardigd, een bedreiging voor de winsten van de handelaren in het duurdere laken. In Holland, ook in Gouda, werden reeds in de middeleeuwen stoffen gemaakt van een grovere kwaliteit.

Handelaren in de Sint-Pauluskapel

Alhoewel de Vlaamse innovatie dus niet zo vernieuwend was, is daarmee niet gezegd dat de Vlamingen geen belangrijke rol speelden in de nijverheid. Nieuwe technieken en een grotere diversiteit aan grovere stoffen bleken welkomme stimulators van de textielhandel en de economie in het algemeen. De Hollandse steden konden een impuls wel gebruiken en men nam, meer dan voorheen, de kwaliteitsvermindering voor lief. Het

Goudse stadsbestuur deelde deze zienswijze en heeft op alle mogelijke manieren getracht de lakennijverheid op te laten bloeien. In 1601 riep het bestuur een commissie in het leven om de lakenhandel te stimuleren. Deze commissie kocht de Sint-Pauluskapel aan. Deze kapel was onderdeel van het vroegere Collatiebroedershuis aan de Jeruzalemstraat. De commissie zag in de door het stadsbestuur geconfisqueerde en ontmantelde kapel een geschikte plaats om de lakenhal te vestigen.²³ Om de kapel geschikt te maken voor het nieuwe gebruik dienden de nodige aanpassingen gedaan te worden.²⁴ Zo werd in een gedeelte van de kloostergang de zoldering omhoog gebracht,²⁵ mogelijk om weefgetouwen te kunnen plaatsen.

Hoewel hier niet al te diep op de organisatie van de lakennering wordt ingegaan, is het niettemin interessant om te kijken wie er zoal werkzaam waren in de lakenhal. Allereerst waren dat de waardijns die de kwaliteitscontrole uitvoerden. Iedere deelbewerking van het laken vroeg om een geoefend oog om te keuren. De waardijns waren specialisten; zo waren er wol- en garenkeurders die zich richtten op de stof 'an sich'. Anderen bekeken de bewerkingen, zoals het weven, vollen en het verven. Om de keuring kenbaar te maken aan de bewerkers en de kopers, werd er een lood aan het laken gehecht. Een loodgieter sloeg deze loden. Een baljuw stond garant voor eventueel ingrijpen bij overtredingen. De eerste benoemde baljuw heette Loot(!).²⁶ De dagelijkse leiding van de hal was in handen van twee gouverneurs, gekozen uit de drapeniers. Tevens waren er persers, meters, pakkers, boden en een boekhouder verbonden aan de hal. De gouverneurs hadden een onderkomen in de hal. Hier bevond zich ook het archief. Het archief is verloren gegaan, waardoor er veel gegevens ontbreken. Ondanks het gemis aan informatie kunnen we ons voorstellen dat de neergang van de nijverheid, die aanving aan het einde van de zeventiende eeuw, ook zijn weerslag had op de bedrijvigheid in de lakenhal. De laatste benoeming van gouverneur en looiers vond plaats in 1788.²⁷ Op dat moment was de Goudse lakennering op sterven na dood.

De lakenhal wachtte eenzelfde noodlot. Na enkele malen van bestemming te zijn gewisseld, verviel het complex. Het gevaar van gedeeltelijke instorting was niet denkbeeldig. Ondanks de historische waarde achtte de gemeente restauratie te duur. Het gehele kloostercomplex werd in 1942 afgebroken. Het Raoul Wallenbergplantsoen, tussen de Jeruzalemstraat en de Groeneweg, markeert de plaats waar de Pauluskapel stond. Tastbare overblijfselen van de hal moeten we elders in Gouda zoeken. Stenen werden gebruikt voor restauratie van de Gasthuiskapel en de Agnietenkapel. Fragmenten met architectonische en/of historische waarde gingen naar het stedelijk museum.²⁸ Achter Stedelijk Museum het Catharina Gasthuis aan Achter de Kerk is een grote verzameling gevelstenen bijeengebracht van gebouwen die gesloopt zijn. Hier staat in de tuin als toegangspoort het Lazaruspoortje.²⁹ Binnenin het poortje bevindt zich aan de rechterkant de gevelsteen van de lakenhal. Op de steen staan twee lakenbewerkers, een oude (links) en een jonge man. De oude man draagt een pak laken onder zijn arm. Zijn jonge collega draagt een pak over zijn schouder. Zij flankeren de in een fraai gekrulde omlijsting (cartouche) gehulde naamplaat met de inscriptie 'Loyhalle'. De verklaring voor de naam zit in het lood dat als keurmerk

Gevelsteen van Gregorius Cool. Bron: Tom Haartsen, *De gilden in Gouda*, 96.

aan de stof werd gehangen. Ook het laken op de gevelsteen is gelood. De schrijfwijze op de steen roept een associatie op met de leerlooierij. Dit misverstand ligt in de uitspraak van het bijvoeglijk naamwoord in het Goudse dialect, bijvoorbeeld in: 'een lōōje kist'.³⁰ We moeten dit begrip niet al te plaatselijk zien, want ook in Leiden sprak men van een 'loycamer' of 'loyplaatse'.³¹ Onder de naam 'Loyhalle' staat op de steen het jaartal 1603. In dat jaar leverde de stadsbeeldhouwer Gregorius Cool (1570-1629) dit werk af.³²

De Sint-Janskerk: gildenaltaren

Tegenover het Lazaruspoortje staat de Sint-Janskerk. Ook hier ligt een deel van de lakengeschiedenis. Een kerkgebouw lijkt een onwaarschijnlijke plaats in een artikel over nijverheid en handel. Toch kunnen we er niet omheen. In de middeleeuwen nam de kerk een centrale rol in het sociale leven in, zo ook in dat van de ambachtsslui. Veel gilden 'sponsorden' een altaar in de kerk. Vaak hadden deze gilden hun eigen beschermheilige. De timmermannen kozen logischerwijs voor Jozef. Nicolaas was, toen al, favoriet bij de handelaren. Het gildenaltaar werd gewijd aan de patroonheilige. Het altaar kan gezien worden als een domicilie van het gilde binnen de kerk. Hier vonden plechtige gebeurtenissen, zoals het kiezen van een bestuur, plaats. Tevens konden hier oorkonden (bijvoorbeeld rekenboeken, rentebrieven) bewaard worden.³³

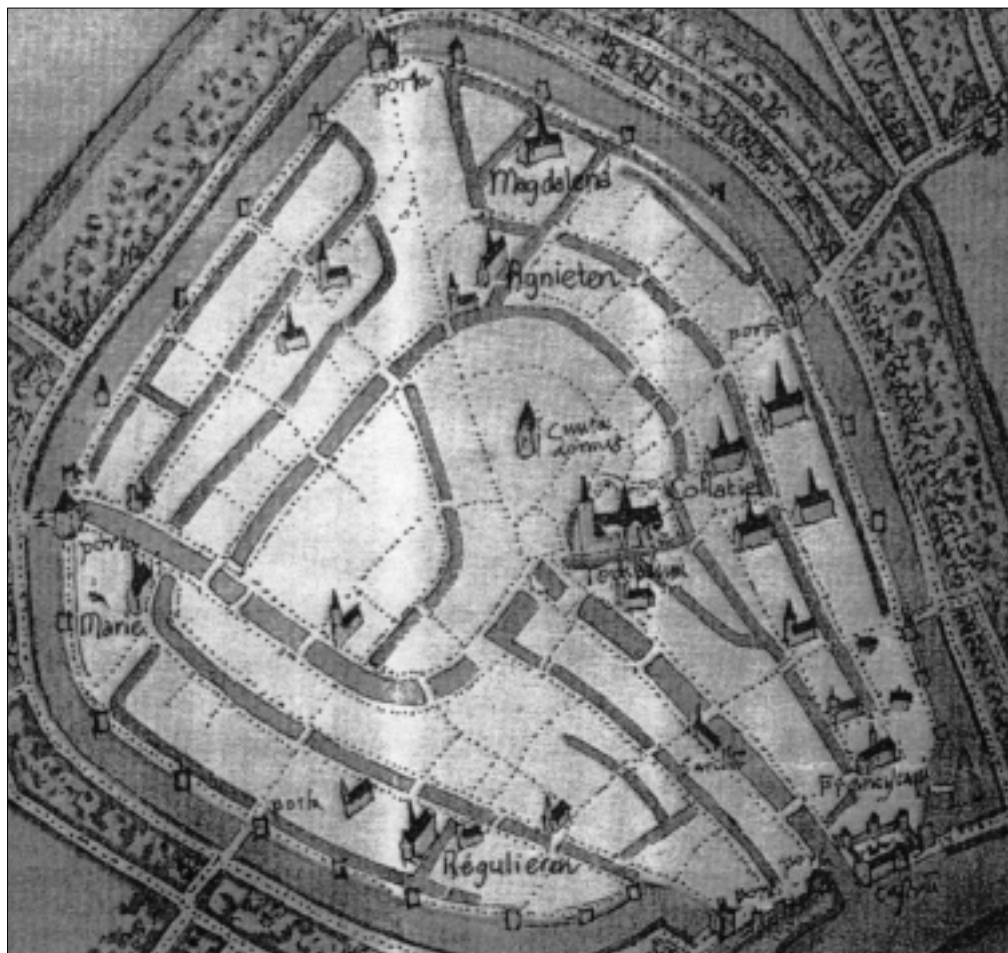
Ondanks de vele specialismen binnen de lakenbereiding waren er door de tijd heen slechts vier gilden: het drapeniersgilde, het weversgilde, het vollersgilde en het lakenbereidersgilde. Alleen de drapeniers en de vollers onderhielden een altaar in de Sint-Janskerk. Het lakenbereidersgilde is rond 1600 opgericht. Het oprichten van altaren voor heiligen, een katholieke plechtigheid, was na de overgang naar het calvinisme uiteraard uit den boze. Dit gilde had louter een economische functie.

Het vollersgilde valt de eer te beurt om als eerste Goudse gilde genoemd te worden die een donatie deed. De notitie waarin wordt gesproken over een gift van vijf schelling per jaar voor een mis op het Onze-Lieve-Vrouwe-altaar stamt uit 1315 en is sowieso de oudste vermelding van een gilde in Gouda. Dat het om het vollersgilde gaat, moet met de nodige voorzichtigheid worden aangenomen. De tekst spreekt van het 'mene volle ambocht'.³⁴ Gaan we ervan uit dat het werkelijk om de vollers gaat, dan moet men zich realiseren dat de kerk waarin zij verkeerden, een andere was dan de huidige, grote kerk. De kerk, meer een kapel, die er in de vroege veertiende eeuw stond, was veel kleiner. Mogelijk was het de hofkapel van de heren Van der Goude. Indien de identificatie van het volle ambocht als het vollersgilde juist is, dan is dit tevens de oudste vermelding van lakennijverheid in de stad. Geselschap noemde de 'eerste aanwijzingen voor het bestaan van een lakenindustrie' stammend uit 1331 en 1338. In die tijd waren Dammas de verver en Melis de volder actief.³⁵ Misschien was deze Melis wel lid van het vollersgilde, dat in 1331 al minstens zestien jaar bestond. Aangezien bij een gilde sprake is van een organisatie waarbij meerdere personen zijn betrokken, kunnen de vroegste tekenen van lakennijverheid in Gouda tot de eerste jaren van de veertiende eeuw worden teruggebracht.

De Sint-Janskerk kende vele her- en verbouwingen tot de verwoestende brand van 1552. Na deze brand werd de kerk in de huidige vorm opgebouwd. Het drapeniersgilde onderhield in de vroege zestiende eeuw een altaar dat gewijd was aan het Heilig Kruis. De altaarstukken van de lakengilden zijn niet overgeleverd.

Het Sint-Maria Magdalenaklooster: de Vlamingen komen

De verering van heiligen en het stichten van altaren was na de overgang naar de nieuwe religie in 1572 niet meer aan de orde. De kloosters werden gesecculariseerd.³⁶ Zoals eerder vermeld werd een gedeelte van het Collatiehuis als looihal in gebruik genomen. Ook het Sint-Maria Magdalenaklooster, het Sint-Agnesklooster en het Sint-Mariëklooster

Kloosterkaart, Jacob van Deventer, circa 1560. Bron: Th. de Jong, Gouda in vogelvlucht (Alphen a/d Rijn 1982).

werden in gebruik genomen als werkplaatsen ten behoeve van de lakennijverheid. Deze drie kloosters komen respectievelijk nu aan bod.

Op de plaats waar tegenwoordig het voormalige kazernegebouw aan de Agnietenstraat staat (nu deels in gebruik als bioscoop), stond het grootste klooster van de stad: het Sint-Maria Magdalenaklooster. Dit klooster dient als voorbeeld van twee zaken die de Nieuwe Draperie in Gouda typeren; ten eerste: de invloed van de Vlaamse immigranten op de lakennijverheid en ten tweede: de steun van de Goudse magistraat ter bevordering van deze tak van nijverheid. De economische toestand in de Noordelijke Nederlanden was in het derde kwart van de zestiende eeuw deplorabel. Gouda kende een periode van economische voorspoed in de vijftiende eeuw dankzij de grootschalige export van het kuitbier. In de zestiende eeuw toonde de Goudse economie weinig vitaliteit. Men hield stijf vast aan oude waarden. Met privileges en belastingen probeerde men de bierhandel in leven te houden, maar het verval kon niet gekeerd worden.³⁷ Rond 1580 vond een omslag plaats. Met de komst van Vlaamse lakenbereiders werd de Goudse economie nieuw leven ingeblazen. Wedijver met andere steden, met name Leiden, was groot en daarom stelde het stadsbestuur alles in het werk om de lakenwerkers te bewegen zich in Gouda te vestigen. Een lokaas dat het bestuur voorhield, was het aanbieden van huisvesting, onder andere in het Magdalenaklooster. In 1586 werden

daar 25 huisjes aan Vlaamse fusteinwerkers ter beschikking gesteld.³⁸ Een groot aantal van deze arbeiders zullen behoord hebben tot de groep van zeventien lakenbereiders die de Goudse magistraat en bloc uit Leiden wist te lokken. Eén van de immigranten was Arnoult Carlier (1565-1624), oorspronkelijk afkomstig uit Wambrechies bij Rijssel. Zijn vader Jean was met zijn gezin naar Leiden getrokken. Arnoult trok vandaar naar Gouda, waar hij zich op wist te werken van drapier tot verver. In 1609 werd hij tot waardijn benoemd.³⁹ Zowel Arnoult als zijn zoon Jacques zien we terug in de paragraaf over het Agnietenklooster.

De lakenwerkers mochten twee jaar kosteloos in de huizen wonen. Daarna betaalden zij een huurprijs die was gerelateerd aan de kosten van het opknappen van de huisjes. De buurt was bekend onder de naam Klein Vlaanderen, zoals het staat vermeld op een stadsplattegrond van Claesz. Jansz. Visscher uit 1612. In 1605 kwamen de huizen in handen van de Gasthuismeesters die de kloostergebouwen vanaf 1574 tot 1586 reeds in hun bezit hadden gehad.

De stookplaatsen, verbeeld in de bestrating. Foto: auteur.

De Agnietenkapel: slopen of verven?

Na de omwenteling van 1572 stond het stadsbestuur voor de keus de kloosters 'te vercoepen, demolieren ende ofte doen breken.'⁴⁰ De Agnietenkapel overleefde de dreiging van afbraak. Ironisch genoeg bedreigde hetzelfde gevaar het gebouw vier eeuwen later opnieuw. Maar ondanks dat de kapel tot een bouwval geworden was, werd in de twintigste eeuw gekozen voor een grootscheepse restauratie. De opknopbeurt betekende niet alleen dat schaarse resten van de rijke Goudse

kloosterbouw gespaard bleven, maar bracht ook sporen van de Goudse lakennijverheid aan het licht. Om de staat van de fundering te beoordelen, ving de restauratie in 1972 aan met een ondergronds onderzoek. Direct voor de kapel stootte men op een drietal stookplaatsen. Hoewel recentelijk nog werd geopperd dat het om de kloosterkeuken zou kunnen gaan,⁴¹ zijn het drie stookplaatsen van verfovens. De verfovens, die na de opgraving in de bestrating waren weergegeven totdat de herbestringscampagne van 2002/2003 hier een einde aan maakte, stonden in een aan de kapel aangebouwde werkplaats. Dit bijgebouw is in 1911 gesloopt.

De ververij met woonhuis werden onder voordelige voorwaarden gehuurd door de Vlaamse zwartverver Jan Blom, die in 1604 naar Gouda kwam. De zwartververij was gunstig gelegen aan het Agnietenwater, waaruit schoon water geput kon worden. Op het erf stond een kalandermolen. Door het kalanderen werd het weefsel steviger en werd de stof gladder waardoor het minder vervuilde. De molen fungeerde als mangel waarbij de walsen de stof gladstrekten. In een loods op het terrein stond een persoven.⁴² De ontdekking bij de Agnietenkapel is helaas amper gedocumenteerd. De kennis over de bewerkingen in de werkplaatsen blijft hierdoor schaars. Bij een opgraving aan de Raam in 1999 (zie verderop) ging men gelukkig zorgvuldiger te werk.

Na de dood van zwartverver Jan Blom zette zijn weduwe Hillege Gerrits met haar 'verse' echtgenoot Jacques Carlier het werk in de ververij voort. Jacques was de zoon van Arnoult, die we reeds in Klein Vlaanderen tegenkwamen. Het is in deze Vlaamse enclave dat Jacques in 1593 wordt geboren. Hoewel Arnoult Gouda binnenkwam als drapenier, kon hij zijn zoon toch als voorbeeld in het verfersvak dienen. In 1604 startte hij namelijk zijn eigen ververij met de toepasselijke naam: In de Vergulde Blaucuyp in de

Vogelenzang, een buurtje van diverse huizenrijen in de omgeving van de huidige Wilhelminastraat.⁴³

Het Sint-Marielklooster: stadsvollerij en -ververij

Het verhaal van het Sint-Marielklooster lijkt op dat van de eerder genoemde kloosters. Ook deze plaats verloor aan het einde van de zestiende eeuw zijn religieuze bestaansgrond. Het bleef echter een zorginstelling. Een deel werd in gebruik genomen als Leproos- en Proveniershuis. Het eerder genoemde Lazaruspoortje werd hier in 1609 geplaatst als toegang. Ten zuiden van de hoofdgebouwen stonden huisjes. Vanaf de Gouwe gezien stond de bebouwing aan het Rotterdamsche Veer of Nonnenwater. Met een flauwe bocht liep dit door in de Nonnen- of Lazarussteeg. Deze steeg is verdwenen. Zuidelijk aan de Nonnensteeg liep parallel de nog bestaande Verloren Kost. In de bebouwing aan de zuidzijde van de Nonnensteeg werd in 1599 de stadsvollerij gevestigd. Of hier veel werk is verzet, is onbekend. Het vollen werd in ieder geval nogal eens uitbestede aan andere steden. Na 1620 zal het aanbod van werk door de bouw van een volmolen aan de Veerstal verder zijn achteruitgegaan. In 1652 werd de vollerij verkocht. Of het toen als dusdanig nog dienst deed, is onbekend.

De stadsververij was tot 1615 gevestigd aan het Nonnenwater. In welk jaar het gebouw als zodanig is ingericht, is eveneens onbekend. Daarmee is de lijst met vragen nog niet afgerond. Want wie bestierde deze ververij? Voorzichtig wordt blauwverver Gideon van Heumen genoemd. Van Heumen vroeg in 1614 een monopolie aan op het verven van tapsiersgaren, garen waarvan tapijten werden vervaardigd.⁴⁴ Misschien stond Gideons ververij dus in dienst van een andere nijverheid, namelijk de tapijtweverij.

Van Jan Loet, de saaidrapier⁴⁵ (genoemd in 1610 en 1614) en Gerrit Gerritsz. Bick, de koopman (genoemd in 1662) is hun betrokkenheid met de lakennering zeker. Net als roodverver Johannes van de Bogaert (1622) en Gilles Gerrits de verver (1622) hadden zij hun werkplaats op het Nonnenwater. Van de Bogaert werkte in hetzelfde perceel als enkele decennia voor hem Loet had gedaan.

Het is spijtig dat het archeologisch onderzoek dat in 1995 tijdens bodemsanering op het Bolwerk plaatsvond, zich niet uitstreckte tot dit gebied. Hoewel het onderzoek grotendeels beperkt bleef tot het begeleiden van en meekijken bij het afgraven van verontreinigde grond leverde het 'een gedetailleerder beeld op (...) van het werken en wonen aan de Lazarussteeg, dan vooraf werd verwacht.'⁴⁶ Helaas betreft het hier geen sporen van de lakennijverheid. Hoe anders zou dat zijn bij opgravingen aan het Nonnenwater. De lakenbedrijvigheid aldaar in aanmerking genomen zou een opgraving zeker vruchten afwerpen. En welke interessante gegevens boven de grond kunnen komen, bewees het onderzoek aan de Raam, op luttele meters afstand van het Sint-Marielklooster, in 1999.

De geschiedenis is ver te zoeken... Foto: auteur.

Mysterieuze ovens aan de Raam

De aanleiding voor een archeologisch onderzoek aan de Raam in 1999 was de geplande nieuwbouw van het blok 9-23. Een opgraving zou een waardevolle bijdrage leveren tot de kennis van de geschiedenis van dit gebied. De Goudse media deden diverse malen berichtgeving van het onderzoek en de *Goudsche Courant* wist op 28 juli 1999 te koppen dat er 'mysterieuze ovens aan de Raam blootgelegd' zijn.⁴⁷ Enkele maanden later werd het raadsel ontrafeld. De ovens bleken stookplaatsen te zijn die gebruikt werden

Opgraving aan de Raam, 1999. Foto: auteur.

voor de lakenververij. In feite waren het slechts de funderingen die nog restten. Desondanks konden de stookplaatsen worden gereconstrueerd. Achter de stookruimte bevonden zich twee stookkanalen.

Waarschijnlijk stonden hierbij schoorstenen waardoor de lucht naar buiten werd geleid. De stookplaatsen toonden sporen van verschillende verbouwingen. Bij één van die aanpassingen werd een gotenstelsel naar de Raamgracht gelegd die diende als aan- en afvoer van water.⁴⁸

De bouw van de ververij

geschiedde waarschijnlijk op het conto van de Goudse burgemeester Jan Gijsbertsz. Sas. Op 9 december 1615 kocht Sas het pand Gouwe 145. Dit perceel strekte zich uit tot de grond waarop later het pand Raam 17-19 verrees. Misschien zag Sas de sluiting van de stadsververij aan het Nonnenwater in datzelfde jaar als een kans. Voor het opzetten van een ververij was veel kapitaal nodig, maar dat was voor burgemeester Sas blijkbaar geen probleem. Dat ook een burgemeester moest voldoen aan de kwaliteitseisen die door lakenkeurders werden gesteld, bewijst een lakenlood met de letters SA, mogelijk het huismerk van Sas. Dit lood werd gevonden in de houten bak die zich voor de stookplaatsen, aan de Raamzijde, bevond.

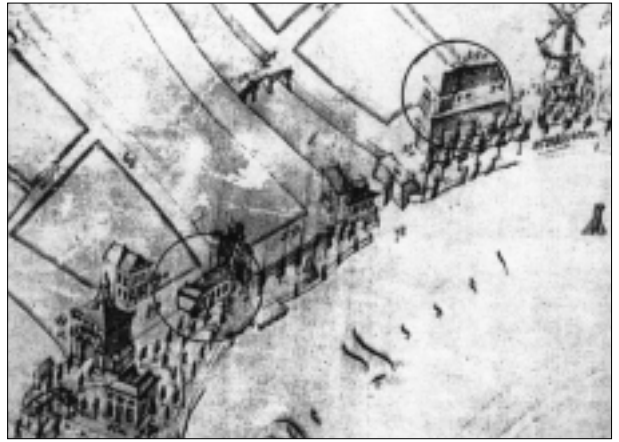
Het was echter niet alleen de vondst van de funderingen en het lood die de ververij opnieuw deden herleven. Juist de voor het oog onzichtbare kleurstoffen die in grondmonsters werden aangetroffen, zorgden voor opzienbarende informatie over het lakenverven. De verfstoffen zijn botanisch en chemisch onderzocht door respectievelijk het BIAAX Consult te Zaandam en het Instituut Collectie Nederland te Amsterdam. Een dergelijk onderzoek naar verfstoffen had nog niet eerder in Nederland plaatsgevonden. In de monsters werden de verfstoffen meekrap (rood), verfbrem (geel), wouw (geel), brazielhout (rood) en indigo (blauw) aangetroffen. Naast deze werden mogelijk de gele verfstoffen Perzische bessen en geelhout gebruikt. De conclusie van het onderzoek luidde dan ook dat in de ververij aan de Raam rood, geel en blauw werd geleverd. Door een combinatie van deze kleuren kon de stof ook zwart of groen worden gemaakt. Deze conclusie ontlokte aan een journalist van een regionaal dagblad de kop 'Goudse lakenververs kundiger dan gedacht'.⁴⁹ Daarmee sloeg hij de spijker op de kop. Aangezien rood- of geelverven een geheel andere methode kende dan het blauwverven, werd algemeen aangenomen dat 'er twee groepen van ververs waren te onderscheiden: de blauwen en de roodververs'.⁵⁰ Het onderzoek van de Goudse ververij toont aan dat deze scheiding van ambachten niet absoluut was.

Of het Sas zelf was die zich de twee technieken eigen had gemaakt of dat een opvolger dat deed, is niet bekend. Toen Sas op 2 januari 1634 de helft van zijn huis verkocht, was dat aan een collega-verver: Hans Felbier.⁵¹ Op het moment dat de ververij in onbruik raakte, werden de stookplaatsen afgebroken tot aan de fundering. Een muur uit de achttiende eeuw liep over één van de funderingen heen.⁵² Ondanks het belang van de stookplaatsen als archeologische vondst, konden ze niet worden opgenomen in de

nieuwbouw van 1999. De beide stookplaatsen zijn afgebroken. Een schrale troost was wel dat de opbouw hierdoor goed kon worden bestudeerd.

Ruw volk, die vollers

De werkplaatsen die tot dusverre aan de orde zijn gekomen, konden slechts in beeld gebracht worden door in de literatuur of in de grond te spitten. Het enige lakengebouw dat nog overeind staat, is de volmolen aan de Punt. Deze volmolen was niet de eerste die in Gouda werd gebouwd. Op een kleine afstand van de Punt verrees in 1620 reeds een volmolen 'staende dicht aen de Veerstalpoort'.⁵³ De twee volmolens zijn tekenend voor de mechanisatie die plaatsvond in de lakennijverheid. Dat juist het vollen werd gemechaniseerd is voor de hand liggend. Het vollen door menskracht was niet wat men noemt benijdenswaardig werk. Het doel van het vollen was om de weefstructuur dichter en vaster te maken (het zogenaamde vervilt-vollen). Om dit te bereiken moest de stof urenlang gekneed worden. Puiken, laken van de beste kwaliteit, moesten zelfs drie dagen in de vollerskommen liggen.⁵⁴ Voetvollers stonden halfnaakt in een kuip en stampten met hun eeltige voeten op het natte laken. Om de vervilting te verhogen werd een volmiddel toegevoegd, zoals zeep of volaarde. Ook verschraalde urine was een wondermiddel. Ondanks de zware arbeid was de beloning voor de vollers schamel. Het vollersvolk uitte soms zijn ongenoegen hierover door te staken. In 1478 trokken zevenhonderd Leidse stakers massaal naar Gouda. Zij bleven twee maanden in de stad om hun eisen kracht

Het Veerstalgebied met de twee volmolens. Uitsnede plattegrond, 1847.

Het vollen. Schilderij van Isaac van Swanenburch (1538-1614).

bij te zetten. Zij keerden niet terug voordat de geldschietters in Leiden over de brug kwamen. Dit gebeurde uiteindelijk op oudejaarsdag van 1478. Zulke taferelen speelden zich onder de Goudse vollers niet af. Wel kregen zij enkele malen een verhoging van hun karige loon om mogelijke escalaties te voorkomen.⁵⁵ Het aantal vollers in Gouda was simpelweg te klein om grote onlusten teweeg te brengen. De schaarste aan vollers bracht zelfs met zich mee dat het volwerk in andere steden, waaronder Rotterdam en Utrecht, moest gebeuren. Het Goudse stadsbestuur nam de vrachtkosten in dat geval voor zijn rekening.

Mechanisatie: de volmolen aan de Veerstal

Het geringe aanbod van vollers zal mede de doorslag hebben gegeven bij de beslissing van 'de burgermeesteren mette tresoriers fabriekmeesters der stede vander Goude' om

DE Burgermeesteren mette Tresoriers Fabrijckmeesters der Stede vander Goude / zijn van meeninghe op Donderdach eerstkomende / zijnde den thinden deser Maent Septembz is 1620. Int openbaer te besteden te maken een Wolle-laecken-Volmolen met een huys van hout daer t'werck in gaen sal / in twee bestedinghen / als de Volmolen ende de huysinghe elc apart / Waer toe den aennemer leveren sal alle de Materialen daer toe behoozende. Iker yemant die daer gadinghe inne heeft / die come ten daghe voozsz op t' Stadthuys vooz de middach de clocke thien uren / aenhuozende de Cloozwaerden lesen ende doet sijn profijt. Ende soo wie middeler tijdt de Cloozwaerden begheert te sien ofte te hoozen lesen / die come ter Secretarie der voozsz Stede / ofte by de Tresoriers Fabrijckmeesters / men sal een peghelijck goet bescheyt doen.

Elck segghet den anderen voozt.

Aanbesteding voor de volmolen aan de Punt, 1620. Bron: J.E.J. Geselschap, De lakennijverheid (1972) 139.

Duiker aan de Peperstraat. Foto: auteur.

'te maken een wolle-laecken-volmolen' (1620).⁵⁶ In feite was de stad zeer laat met deze mechanisatie van het vollen. Haarlem had, bijna een eeuw eerder, in Holland de primeur. In 1527 besloot het stadsbestuur daar om een molen te laten bouwen.⁵⁷ Voor het vollen werd in Haarlem echter nog wel een beroep gedaan op spierkracht. De molen werd aangedreven door een paard. Andere energiebronnen waren wind en water. De molens in Gouda onderscheidden zich van andere watermolens doordat zij geen waterrad aan de buitenkant hadden. Het water dat de molen aandreef, stroomde onderlangs. Voor de Kleine Volmolen werd de duiker, een verbinding tussen twee wateren, op de Veerstal gebruikt. Het hoogteverschil tussen Hollandsche IJssel en Peperstraat zorgde voor de doorstroming van het water. De schoepen van het rad staken acht centimeter in het water. Het water dat uit de Hollandse IJssel via duikers de stad binnen werd gelaten, werd geloosd op de Gouwe. Niet tot genoegen van

iedereen overigens. De landen langs de Gouwe waren zeer drassig. Boeren klaagden over de natte poten van hun vee. Het overvloedige watergebruik door de volmolens beïnvloedde deze omstandigheid allerminst in gunstige zin.

Na de bouw werd de molen aan de Veerstal direct verhuurd aan een voller voor honderd gulden per jaar. Dit mocht per kwartaal worden voldaan aan het stadsbestuur. Het bestuur hield sowieso een vinger in de pap. De verhuurbepalingen illustreren dat. Zo werd gesteld dat Gouds laken altijd voorrang had op uitheems laken. En de voller was

verplicht om een administratie bij te houden van al het volwerk. Tevens moest hij toezicht gedogen. Controleurs mochten ieder moment binnenvallen om het laken te keuren en van een lood te voorzien. In de overige ruimten in het pand werd in 1625 een moutmolen gebouwd. Het zou slechts enkele decennia duren voordat het gehele molencomplex een andere bestemming kreeg. In 1656 zag de toekomst van de volmolen er nog rooskleurig

De Kleine Volmolen, enkele decennia voor de sloop. Ansichtkaart, ca. 1910.

uit. Lakenkoopman Mattheus Smits huurde samen met twee kompanen de molen voor twintig jaar en de voller kwam in hun dienst te werken. Zij genoten slechts kort van hun overeenkomst.⁵⁸ Al in 1663 werd de molen verhuurd als houtzagerij. Het vollersgerei, de stampers en kommen, gingen de opslag in om er niet meer uit te komen. Het gebouw kennen we van vele afbeeldingen omdat het tot 1941 in gebruik is geweest. De bouw van een vaste brug over de Mallegatsluis betekende 'de verdwijning van den z.g. Beukmolen, die bij dezen aanleg in den weg staat.' De verslaggever die de aankondiging van de afbraak schreef, meende dat het gebouw 'in hoofdtrekken wel met z'n vroegere gedaante overeen zou komen.'⁵⁹ Indien wij zijn wellicht onvoorzichtige oordeel voor waarheid aannemen, kunnen we ons een goede voorstelling maken van het exterieur van de Kleine Volmolen.

De Grote Volmolen op de resten van het Goudse kasteel

Niet de volmolen aan de Punt, maar eerder de grond onder de vloer van die molen heeft in het verleden de aandacht gekregen van historisch geïnteresseerden. Overigens is dit niet zo vreemd als we weten dat hier het illustere kasteel van Gouda heeft gestaan.

De resten van het kasteel speelden tijdens de bouw van de volmolen in 1631 een grote rol. Ten eerste werd de molen bovenop de puinhopen en gewelven gebouwd. Ten tweede moest er een duiker worden gegraven door deze lagen. Ten derde stonden er nog twee torens, de Chartertoren en de Kleine Ijsseltoren, waarvan de eerste in de directe nabijheid van de molen stond. Uit de eerste twee punten kan men concluderen dat een bouwkundig onderzoek naar de fundering van de volmolen geen overbodige luxe is. De kasteelgewelven zijn namelijk niet gebouwd om een zware last te dragen. De aanleg van de duiker zal de stevigheid van de constructie geen goed hebben gedaan. Aangezien het volmolengebouw diverse malen is verbouwd en uitgebreid zijn we een illusie armer.

*Gevelsteen aan de buitenzijde Grote Volmolen.
Foto: auteur.*

Ook op de Punt staat geen onaangetaast monument van de Goudse lakennijverheid. Dankzij recent onderzoek kunnen we ons wel een voorstelling maken van de bouw van de molen. In 1631 bouwde metselaar Steven Janszoon het gebouw. Een gevelsteen her-

De Grote Volmolen, begin 21e eeuw. Foto: auteur.

innert hieraan. Boven de bedrijfsruimte bevond zich een turfzolder. In de bedrijfsruimte stonden aanvankelijk acht volkommen. Voor de technische installatie was de Amsterdammer Cornelis Gerritszoon Mastemaker verantwoordelijk. In 1632 werd het aantal volkommen uitgebreid tot twaalf stuks. Het huidige vloerniveau ligt hoger dan het oorspronkelijke. Dit is niet de enige bouwtechnische aanpassing geweest sinds 1631.

De volmolen is dan ook niet lang als zodanig in gebruik geweest. In 1679 werd het gebouw verhuurd als wol- en papiermolen. In 1692 nam een zeemleerbereider zijn intrek in de molen. Voorwaarde was wel dat het volmen er kon plaatsvinden indien de lakennijverheid weer opbloei-⁶⁰de. Dat is er echter niet meer van gekomen. De volmolen is thans particulier bezit. De eigenaar heeft met gevoel voor geschiedenis boven de deur de naam De Volmolen aangebracht. Zo leeft de volmolen voort als 'het enige tastbare overblijfsel van deze belangrijke tak van handel en nijverheid in Gouda.'⁶¹

Conclusie

Het opzetten van een werkelijke rondgang langs de Goudse lakenwerkplaatsen lijkt een onbegonnen werk. Er wordt namelijk wel een erg groot beroep gedaan op het voorstellingsvermogen van de luisteraar en het beeldende vertelvermogen van de gids. Uit het voorafgaande is gebleken dat de kennis over de werkplaatsen voornamelijk rust op historische en archeologische bronnen. De bevindingen zijn echter niet minder interessant. Al in de eerste decennia van de veertiende eeuw waren er tekenen van organisatie binnen de lakennijverheid: het bestaan van een vollersgilde. De markt van Gouda trok vele handelaren aan, ook uit andere steden. Controle vond plaats in wanthuis en in het stadhuis. Vanuit datzelfde stadhuis deed het stadsbestuur zijn uiterste best om de textielnijverheid te stimuleren. In de zestiende eeuw werden Vlaamse werklieden aangetrokken en voormalige kloosterruimten beschikbaar gesteld. Burgemeester Sas nam de bevorderende taak van de stadsoverheid erg letterlijk en bouwde zijn eigen ververij aan de Raam. Dat de verftechnieken, die werden gehanteerd, zeer vernuftig waren, heeft biologisch en chemisch onderzoek uitgewezen. Nieuwe technieken werden sowieso niet uit de weg gegaan. Mechanisatie van het vollen met behulp van watermolens karakteriseer-

de een nieuw tijdperk in de textielindustrie, een industrie die zorgde voor werkgelegenheid voor vele Gouwenaars. Zij werkten dagelijks thuis of in een werkplaats om een schapenvacht om te toveren in volwaardig laken.

De lakennijverheid heeft nog meer sporen nagelaten. Het straatnamenbestand bevat vele verwijzingen naar het bewerken van laken. In een volgend artikel wordt een nieuwe denkbeeldige tocht gemaakt, namelijk die langs de lakenstraten.

Mijn dank gaat uit naar Ruurd Kok (Leiden) en Jan Kompagnie (Gouda) voor commentaar op een eerdere versie van deze tekst.

Noten

- 1 Bij- c.q. scheldnamen als deze leven nog voort, ondermeer in Tilburg, en herinneren aan deze gewoonte.
- 2 L.M. Rollin Couquerque, en A. Meerkamp van Embden, *Rechtsbronnen der stad Gouda* (Den Haag 1917) 43.
- 3 J.E.J. Geselschap, 'De lakennijverheid', in: A. Scheygrond, e.a. (red.), *Gouda zeven eeuwen stad: Hoofdstukken uit de geschiedenis van Gouda, uitgegeven bij de herdenking van het 700-jarig bestaan van de stad Gouda op 19 juli 1972* Oudheidkundige Kring die Goude Bundel 15, 129-148, aldaar 135. Geselschap vraagt zich af of het om het Sint-Margarethaklooster aan de Spieringstraat gaat.
- 4 Ibidem, 139.
- 5 Rollin, *Rechtsbronnen*, 634.
- 6 B. Ibelings, 'De markt en de publieke gebouwen in het middeleeuwse Gouda', *Tidinge* 14 (1996) 48-59, aldaar 49.
- 7 De kwaliteit van het laken werd vertaald in de prijs. De puiken van Engelse wol kostten in de tweede helft van de vijftiende eeuw 32 stuivers per el, de voorwollen lakens 20 stuivers. Ter vergelijking: de Schotse voorwollen lakens kostten 11 stuivers per el. H. Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid 1350-1600; conjunctuur en continuïteit* (Hilversum 1998) 76; naar Rollin, *Rechtsbronnen*.
- 8 M. Winnink, 'De markt in Gouda omstreeks 1480', *Tidinge* 13 (1995), 85-86, aldaar 86.
- 9 Rollin, *Rechtsbronnen*, 44.
- 10 Kaptein, *Hollandse textielnijverheid*, 42.
- 11 G.C. Helbers, 'De geschiedenis van het gebouw en zijn voorgangers', in: *Het stadhuis van Gouda*, Oudheidkundige Kring die Goude Bundel 7 (Gouda 1952) 83-156, aldaar 92.
- 12 Geselschap, 'Lakennijverheid', 133.
- 13 Ibelings, 'Markt en publieke gebouwen', 50.
- 14 Geselschap, 'Lakennijverheid', 133.
- 15 Rollin, *Rechtsbronnen*, 640.
- 16 Ibelings, 'Markt en publieke gebouwen', 57.
- 17 B. Ibelings, 'De voorlopers van het huidige stadhuis', J. Rebel (red.), "'Als een schip op een zee". De restauratie van 1995-1996 en wetenswaardigheden uit de geschiedenis van het stadhuis van Gouda', *Tidinge* 15 (1997) 28.
- 18 Helbers, 'Geschiedenis van het gebouw', 92. Op het stadhuis moesten wel de huismerken van de lakenbewerders worden ingetekend in een register.
- 19 Rollin, *Rechtsbronnen*, 645-646.
- 20 Geselschap, 'Lakennijverheid', 134. De reden om dit aan te nemen was voor Geselschap het gebrek aan bronnen in Gouda.
- 21 Kaptein, *Hollandse textielnijverheid*, 128-129. Kaptein concludeert dat de zestiende eeuw geen periode is van louter verval, maar dat ook hier pieken en dalen zijn waar te nemen.
- 22 Ibelings, 'Markt en publieke gebouwen', 54.
- 23 Geselschap, 'Lakennijverheid', 138.
- 24 Bestek van de verbouwing van het koor van de Sint-Pauluskapel tot looihal (1601) (SAHM OA 2608).
- 25 J. Kalf, *Het collatiehuis te Gouda* (1940) 7. Dossier (SAHM, bibl. 3549).
- 26 Helaas vermeldt Geselschap niet de voor naam van Loot. Mogelijk gaat het om Jan. Deze Jan Loet (Loot) wordt genoemd als saaidrapier met een werkplaats aan het Nonnenwater (1610 en 1614). M. Kuipers-Verbuijs en I. Visschedijk, *Gouda, 'Het Bolwerk'* (Gouda 1993) 15. Jan, maar ook Henrick Loot komen voor op een lijst met lakenwerkers uit 1614. Stukken betreffende stadsgewoonten, 1614 en 1704 (SAHM OA 2609).
- 27 Geselschap, 'Lakennijverheid', 144.
- 28 *Jaarverslag van het instituut voor stad en landschap van Zuid-Holland* (1942) 12-13. (SAHM 719, per.nr. 11002).
- 29 Het Lazaruspoortje was de ingang van het Leprooshuis aan het huidige Nonnenwater. In 1939 is het poortje afgebroken en in 1965 herbouwd in de tuin van het museum Catharina Gasthuis.
- 30 A.P.M. Lafeber, *Het dialect van Gouda* Oudheidkundige Kring die Goude Bundel 14 (Gouda 1967) 126. Het bijvoeglijk naamwoord voor lood wordt gebruikt als aanduiding voor zwaar: loodzwaar.

- 31 E. de Baan, *Goed garen. Termen en begrippen van de textielnijverheid uit heden en verleden* (Rijswijk/Leiden, z.j.) 25.
- 32 Over Gregorius Cool: J. Schouten, 'Gregorius Cool (ca. 1570-1629): Stadsbeeldhouwer te Gouda', *Wie waren zij?: Een reeks Goudse mannen en vrouwen die men niet mag vergeten* (Alphen a/d Rijn 1980) 69-77.
- 33 K. Goudriaan, 'Gilden en broederschappen in de middeleeuwen', in: K. Goudriaan e.a., *De gilden in Gouda* (Zwolle 1996) 20-63, aldaar 23-24.
- 34 Goudriaan, 'Gilden en broederschappen', 35.
- 35 Geselschap, 'Lakennijverheid', 129.
- 36 Over de katholieke kerk kort na de alteratie van 1572: X. van Eck, *Kunst, twist en devotie: Goudse katholieke schuilkerken 1572-1795* (Delft 1994).
- 37 A.Th. van Deursen, *Werken in Gouda* (Gouda 1989) 13.
- 38 Over dit jaartal bestaat geen eenstemmigheid onder historici: 1586- H. van Dolder-de Wit, 'Goudse kloosters in de middeleeuwen: Het convent van de 'bekeerde susteren'', *Tidinge* 17, 33-38, aldaar 36; omstreeks 1585- A. Scheygrond, *Goudsche straatnamen*, Oudheidkundige Kring die Goude Bundel 17 (Gouda 1979) 91; 1580- K. Goudriaan, 'De verdwenen kloosters', in: W. Denslagen (red.), *Gouda. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst* (Zwolle 2001) 171-211, aldaar 199. De immigratiestroom was halverwege de jaren tachtig van de zestiende eeuw groot. Immigratiecijfers: bijlage 4 in Geselschap, 'Lakennijverheid', 147.
- 39 A.P.C. Carlier, m.m.v. Jan H. Kompagnie, 'Nieuwkomers in Gouda: De familie Carlier', afl. I *Tidinge* 16 (1996) 111-121, aldaar 112-117.
- 40 Dagboek Wouter Jacobsz., prior van de Regulieren van Stein. J.G.W.F. Bik 'De geschiedenis van het Agnietenconvent', in: *Die Goude 1932-1982*, Oudheidkundige Kring die Goude Bundel 19 (Alphen a/d Rijn 1982) 35-59, aldaar 52.
- 41 Goudriaan, 'Verdwenen kloosters', 203. Goudriaan baseert de gedachte dat het om de kloosterkeuken gaat op het feit dat de fundering van de stookplaatsen uit hetzelfde materiaal bestaat als de kapel. Dit sluit daarmee niet uit dat de ovens omgebouwd zouden kunnen zijn tot stookplaatsen.
- 42 Carlier, 'Nieuwkomers in Gouda', 115-116 en dl. II 15 (1997) 43-51, aldaar 44.
- 43 Ibidem, 115-116.
- 44 Kuipers-Verbuijs en Visschedijk, *Gouda*, 14.
- 45 Saai was stof gemaakt van grove kamwol. Het was voordeliger dan stoffen van fijne wol.
- 46 R.S. Kok, *Vondsten uit vuile grond. Archeologisch onderzoek bodemsanering Bolwerk fase I, Gouda* (Gouda 1996) 47. Het artikel van R.S. Kok, 'De bakker van St. Marie?: Twee postmiddeleeuwse, hoefijzervormige bakkersovens van het Bolwerk te Gouda', *Westerheem* 46 (1997), 2-11 geeft eveneens inzicht in het archeologisch onderzoek op het Bolwerk.
- 47 M. van Eck, 'Mysterieuze ovens aan de Raam ontrafeld', *Goudsche Courant* (28 juli 1999).
- 48 R.S. Kok, 'Een zeventiende-eeuwse industrie aan de Raam', *Monumentenzorg en archeologie* Nieuwsbrief 17 (Gouda, oktober 1999) 3-6.
- 49 'Goudse lakenververs kundiger dan gedacht', *Rijn & Gouwe*, 29 augustus 2001.
- 50 Kaptein, *Hollandse textielnijverheid*, 171.
- 51 De andere helft verkocht Sas aan zijn zwager Daem Alberts Minne. Op 6 juli 1640 kocht Felbier deze helft op zijn beurt van Minne. P. Mensert, 'Bewonersgeschiedenis Raam 17 en 19', *Nieuwsbrief Golda* 1 (2000) 5-6.
- 52 Kok, 'Zeventiende-eeuwse industrie', 5.
- 53 Stukken betreffende de volmolens (SAHM OA 684).
- 54 M. Hulshof, 'De Gilden', in: K. Goudriaan, e.a., *De gilden in Gouda* (Zwolle 1996) 94-99, aldaar 98.
- 55 Geselschap, 'Lakennijverheid', 132.
- 56 Ibidem, 139.
- 57 Kaptein, *Hollandse textielnijverheid*, 164-165.
- 58 J.H.M. Sloof, 'De duikers en volmolens te Gouda en de gevolgen daarvan voor Rijnlands waterstaat', in: L. Giebels (red.), *Waterbeweging rond Gouda van ca. 1100 tot heden. Geschiedenis van Rijnlands waterstaat tussen IJssel en Gouwe* (Leiden 1988) 25-38, aldaar 30-31.
- 59 'De beukmolen verdwijnt: Gebouw uit 1630, dat eenige honderden jaren als volmolen een rol speelde bij de lakenfabricage', *Goudsche Courant* (25 oktober 1941).
- 60 Geselschap, 'Lakennijverheid', 143.
- 61 B. van den Berg, P. Dekker en G. Vandenakker (red.), *Gouda en haar markten: Handel en wandel in Gouda* (Gouda 1993) 22.